

Т. З. Гарасимів

Інститут права та психології
 Національного університету “Львівська політехніка”,
 д-р юрид. наук, проф.,
 заступник директора – декан повної вищої освіти ІНПП,
 професор кафедри теорії та філософії права

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СУБСТАНЦІЙНОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПІДХОДУ У НАУКОВІЙ РОЗВІДЦІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

© Гарасимів Т. З., 2015

Комплексно проаналізовано субстанційний дослідницький підхід, визначено особливості його використання у дослідженні девіантної поведінки. Висвітлено основні положення дуалістичної, моністичної та плюралістичної концепцій, подано системну характеристику та цілісну оцінку концепцій. З'ясовано їх значення у формуванні поведінки людини.

Ключові слова: субстанція, акциденція, модус, субстанційний дослідницький підхід, існування, сутність, дуалістична концепція, моністична концепція, плюралістична концепція.

Т. З. Гарасимів

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СУБСТАНЦИОНАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОДХОДА В ИССЛЕДОВАНИИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Комплексно проанализированы субстанциальный исследовательский подход, определены особенности его использования в исследовании девиантного поведения. Освещены основные положения дуалистической, монистической и плюралистической концепций, дано системную характеристику и целостную оценку концепциям. Определяется их значение в формировании поведения человека.

Ключевые слова: субстанция, акциденция, модус, субстанциальный исследовательский подход, существование, сущность, дуалистическая концепция, монистическая концепция, плюралистическая концепция.

Т. Z. Garasumiv

FEATURES USE SUBSTANTIAL RESEARCH APPROACHES IN THE STUDY OF DEVIANT BEHAVIOR

The article comprehensively analyzes the substantial research approach, the peculiarities of its use in the study of deviant behavior. The basic provisions dualistic, monistic and pluralistic concepts presented systematic characterization and evaluation of integrated concepts. Determine their importance in shaping human behavior.

Key words: substance aktsydentsiya, modus, substantial research approach, the existence, nature, dualistic concept monistic concept, pluralistic concept.

Постановка проблеми. Дослідження означеної проблеми вкрай важливе для сучасного українського транзитивного суспільства, суто правові системи якого доводять слабку спроможність дієво впливати на девіантну людину. Їх криза, зокрема, пояснюється тим, що вітчизняна наука тривалий час неповною мірою охоплювала різнобічність європейських філософських поглядів, які звужено тлумачилися у контексті панівної ідеології. Відомо, що тлумачення мети, змісту та сутності виправного впливу у європейській науці є також різновекторними, як і в Україні, а це закономірно призводить до невизначеності форми його соціального буття.

Мета дослідження – комплексно проаналізувати субстанційний дослідницький підхід, визначити особливості його використання у дослідженні девіантної поведінки.

Стан дослідження. Під час вивчення категорій “поведінка” і “девіантна поведінка” ми застосовували субстанційний дослідницький підхід, обґрунтування якого – у положеннях Арістотеля, Ф. Аквінського, Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца, Ф. Бекона, П. Гольбаха, Дж. Голланда, які розглядали відношення сутності та існування з позиції і діалектичного, і метафізичного методів дослідження. Первагу субстанційному дослідницькому підходу також надають вчені В. Готт, К. Момджян, С. Мартинович, А. Урсул, А. Лосєв, Н. Чурінов, З. Оруджев, А. Кузнецов, праці яких ми використали.

Виклад основних положень. Поняття “діяльність” – похідне від терміна “праця” (К. Маркс у “Капіталі” зазначав, що всі види і форми діяльності історично похідні від праці), але вона не відображає усю сутність людського існування. Російські вчені Н. С. Злобін, М. Я. Ковальзон, Л. Н. Коган та ін. такої самої думки. Зокрема, Г. Л. Тульчинський підкреслює, що “хоча поза діяльністю і не існує людини, її сутність багатша, різносторонніша і складніша, ніж система її діяльності, і не зводиться виключно до останньої” [1, с. 8], а Г. С. Батіщев вважає, що “діяльність не є єдино можливим універсальним способом буття людини, культури, соціальності, не є єдиним і всеохоплюючим способом взаємозв’язку людини зі світом” [2, с. 23–24].

Зважаючи на дефініцію діяльності, яку запропонував А. В. Маргуліс, окреслимо поведінку людини як специфічно людський спосіб існування людини і суспільства. Аналізуючи сутність поведінки людини, актуалізуємо давній дослідницький підхід – субстанційний, згідно з яким вивчається співвідношення сутності та існування.

У працях Арістотеля, Ф. Аквінського, Р. Декарта, Б. Спінози, Г. В. Лейбніца, Ф. Бекона, П. Гольбаха, Дж. Голланда та ін. розроблявся та оформлювався субстанційний дослідницький підхід. Серед їх послідовників – російські учені В. С. Готт, А. П. Кузнецов, К. Х. Момджян, С. Ф. Мартинович, З. М. Оруджев, А. Д. Урсул, Н. М. Чурінов. Вони вивчали співвідношення реальностей світу з огляду на єдність субстанції та акциденцій, сутності та існування.

Скажімо, взаємозв’язок субстанції та акциденцій досліджується з давніх-давен, однак детальніше про це йшлося у працях Арістотеля. Філософ сутністю, або субстанцією, називав те, що існує саме собою, а не у іншому. Вона самостійна, на відміну від своїх станів, котрі змінні й залежні від чогось. Однак, хоча сутність, за твердженням Арістотеля, – це окремий предмет, вона не є визначеним, а лише загальним носієм усіх властивостей. Тому людина може робити висновок лише за зовнішніми властивостями сутності. “Означати ж сутність чого-небудь має той смисл, що буття ним не є дещо інше” [3, с. 129]. Сутність, незважаючи на чималу кількість зовнішніх властивостей, єдина, оскільки вона – суще. Зовнішні ж властивості не існують без сутності, хоч і можуть існувати поза нею: “... Бліде дещо притаманне для людини, тому що вона бліда, але вона не є сама блідість. Якби ж про все говорилося як про щось зовнішнє, то не було б нічого першого, про що говориться, якщо зовнішнє завжди означає висловлюване про деякий предмет” [3, с. 129]. М. М. Чурінов зауважив, що акцидентальне – відхилення від сутності, недосконале і таке, що вимагає поповнення досконалості, повернення до сутності [4, с. 25–26]. За тлумаченням Арістотеля, акциденції – це зовнішні властивості, притаманні, але не приналежні сутності. Вони можуть бути постійними (скелет людини) і непостійними (сон для людини). У понятті субстанції Арістотель розкриває “єдність, тотожність усього того, в чому людський світ постає як сутність”, є представником діалектичної традиції пізнання світу, а його західні послідовники у питанні про субстанційність дотримуються метафізичної традиції, що об’єднує два основні напрями західної філософії – номіналізм і реалізм. Нині ці напрями розвиваються і трактуються як неоніналізм і неореалізм, що суперечать один одному. Погоджуємося з М. М. Чуріновим стосовно того, що в середньовічній філософії такі напрями досліджень, як номіналістський і реалістський, були суперечливими [5, с. 3–15]. Розбіжності між ними у виокремленні природи понять. Одні вважають, що поняття – це роздуми про назви речей, їх репрезентації, а світ – сума речей, не пов’язаних між собою. Інші науковці, навпаки, стверджують, що процеси, речі репрезентують поняття, котрі також існують самі собою.

Яскравий представник реалістичної школи Фома Аквінський, досліджуючи співвідношення субстанції та акциденцій, подає субстанцію як суще, основне, а акциденції – як її модифікації, змінні вияви сутнісного: “Сутність істинна і у власному розумінні міститься в субстанціях, а в акциденціях – лише деяким чином і в деякому змісті” [6, с. 137]. Однак, як реаліст, Ф. Аквінський дотримується думки, що в сутності немає нічого, що є в явищі, тобто існують поняття сутності, а речі (явища) є їх репрезентаціями: “Через сутність річ пізнається і визначається у свій рід або вид... Сутність є те, що окреслюється за допомогою визначення речі...” [6, с. 141]. На думку мислителя, акциденції також володіють сутністю, але “лише певним чином і в деякому сенсі” [6, с. 137], оскільки мають неповне визначення. Тому в зв’язку з наявністю акциденцій існують різноманітні вияви сутності.

Науковий погляд номіналіста Уільяма Оккама протилежний: явища (речі) є сутність, а поняття – їх репрезентації, і, відповідно, весь світ складається із одиничних речей і сутностей. У. Оккам вважає, що, незважаючи на обов’язкове співвідношення з сутністю, деякі поняття про будь-яке сутне або про будь-який займенник, що вказує на будь-яке сутне, можуть істотно впливати на те саме поняття розуму [7, с. 137]. Але це не означає сутність речі, хоч має таке поняття, загальне для будь-якого сутнього, ім’я “сутне” еквівокальне, оскільки воно не співвідноситься з одним поняттям або з усіма суб’єктами, якщо їх трактувати як певні, визначальні для них функції. Навпаки, слову “сутне” відповідають різноманітні поняття [7, с. 139]. На думку У. Оккама, сутністю ж речі є сама річ: “буття існування” не означає що-небудь, відмінне від речі” [7, с. 141], а тому “буття” означає саму річ” [7, с. 143].

Чимало філософів, зокрема Іоан Дамаскін, Ібн-Гебіроль, П’єр Абеляр, Сігер Брабантський, Давид Дінанський та інші, до XVII ст. продовжували традицію дослідження субстанції та акциденцій, створену Арістотелем. З цього періоду у мислителів Нового часу дедалі частіше виникає питання про кількість субстанцій та їх відносини із акциденціями. Окрім того, деякі філософи поняття акциденцій взагалі не застосовували (наприклад, П’єр Гассенді стверджує, що “розподіл на субстанцію і акциденцію неправомірний”) [8, с. 20].

Можна вважати, що у філософії Нового часу сформувалися три основні концепції філософської традиції дослідження світу як єдності субстанції і акциденцій: а) дуалістична; б) моністична; в) плюралістична. Проаналізуємо наукові позиції деяких їх представників.

Основоположником дуалістичної концепції субстанції вважають Рене Декарта. Як зазначає С. Пріст, “він розділяє дофілософську думку про те, що в деякому розумінні кожен із нас володіє свідомістю і тілом” [9, с. 40]. Метод Р. Декарта полягав у тому, щоб спостерігати за собою, думати про себе та вирішувати, якими характеристиками він (Декарт) володіє. І на особистому прикладі філософ доводить існування двох субстанцій: матеріальної, атрибутом якої є простір, і духовної, атрибутом якої є мислення: “Отже, насамперед мені здавалося, що у мене є обличчя, руки, кістки і що я володію усією цією конструкцією, котру можна побачити навіть у трупа і котру я визначив як тіло. Далі мені спадало на думку, що я харчуюсь, рухаюсь, відчуваю і думаю; такі дії я відносив на рахунок душі” [8, с. 22]. Мислитель стверджував, що кожній субстанції притаманна безмежна кількість атрибутів, через які вона розкривається як сутність.

Номіналіст Томас Гоббс не визнавав єдність окремого і загального. Він абсолютизував окреме і наголошував на існуванні окремих тіл (причому духовних субстанцій, на його думку, немає). Згідно з науковою думкою Т. Гоббса, світу притаманна значна кількість субстанцій, а акциденції – це супутні субстанціям властивості, що виражають сутність тіла, а не її складові. Мислитель зауважував, що тіла займають відповідний простір або “уявне місце” і є частиною всесвіту, але оскільки тіла змінюються, тобто можуть у різноманітних видах уявитися почуттям живих істот, то називаються субстанцією, тобто тим, що піддається акциденціям; інколи вони бувають у русі, а інколи у спокої, інколи видаються нашим почуттям гарячими, інколи холодними, інколи такими, що мають один колір, запах, смак – інколи інший. І таке різноманіття вдаваності (вироблене різноманітними діями тіл на наші органи відчуттів) сприймаємо за зміни тіл, що діють на нас, і називаємо їх акциденціями тіл [10, с. 397].

Зачинатель моністичної концепції Б. Спіноза реально існуюче класифікував на дві категорії: те, що існує в собі і через себе, тобто субстанція, та те, що існує в іншому і через інше – модуси. Він заперечував поділ буття на субстанцію і акциденції та ввів поняття “модус” – “стан субстанції, іншими словами, те, що існує в іншому і подається через іншого” [11, с. 361], зазначаючи, що акциденція – лише модус мислення, через те що вона виражає лише одну сторону. Якщо,

наприклад, говорити, що трикутник рухається, то рух – модус не трикутника, а рухомого тіла. Тому рух щодо трикутника називається випадковим, але стосовно тіла – він дійсно буття, або модус, адже рух неможливо уявити без тіла, без трикутника ж можливо [11, с. 271].

Б. Спіноза обґрунтував учення про одиничну і єдину субстанції, сутність якою у такому:

а) субстанція повною мірою існує, і це впливає із її сутності;

б) субстанція самостійна і становить причину самої себе, тобто субстанція – найвища реальність, в якій поєднані сутність та існування;

в) субстанція нескінченна, тобто нескінченна у просторі й вічна у часі.

Під “вічністю” Б. Спіноза розумів факт нестворюваності і незнищенності субстанції, а відповідно, – єдиної причинності себе.

А. Гольбах, Ф. Гегель, Е. Гуссерль, Дж. Толанд, І. Кант та багато інших учених також досліджували світ як єдність субстанції та акциденцій, однак значна кількість різних думок стосовно кількості субстанцій і акциденцій, що існує в західній філософській думці і донині, затьмарює гносеологічний аспект цього питання.

Г. В. Лейбніца називають засновником плюралістичної концепції субстанції. Для його концепції характерні “прості субстанції” – монади, що в сукупності становлять “складні субстанції”. Він розглядав монаду як субстанцію, що не має частин і, відповідно, не змінюється під впливом зовнішніх чинників (субстанцій або акциденцій) та є неділимою. Однак монади все ж відрізняються одна від одної за властивостями, інакше б вони були схожі одна на одну. Отже, кожна монада змінюється, і такі зміни відбуваються під впливом певних внутрішніх принципів. Г. В. Лейбніц зауважував: “Монади взагалі не мають вікон, через котрі що-небудь могло б увійти туди або звідти вийти” [12, с. 414].

Загалом Г. В. Лейбніц убачав значення поняття “субстанція” у тому, що за його допомогою можна дати загальне пояснення дійсності, але неможливо пояснити різноманітні спеціальні явища.

Попри те, російській філософії притаманне гносеологічне осмислення традиції дослідження єдності субстанції та акциденцій. Аналізуючи відношення речей та імен, сутностей і явищ з позиції діалектики, О. Ф. Лосєв гостро критикує західних філософів позитивістської (сутність є, але явища немає, і сутність виконують функції явища), раціоналістичної (сутності немає, а є лише явища, котрі і виконують функції сутності) і трансцендентальної (є і сутність, і явище, але ці категорії відірвані одна від одної) спрямованості, йдеться про їхню абстрактність і відірваність від реального загальнолюдського досвіду: “Раціоналізм і позитивізм продиктовані ворожнечею до реального життя, відторгненням від живого буття, повним і абсолютним розколом свідомості та буття. Позитивізм ворожий життю і зловливо душить його. Раціоналізм ненавидить конкретне буття і розпинає його” [13, с. 857]. “Трансценденталізм не охоплює буття загалом. Він бере його лише як логічну структуру, тобто позакатегоріально логічну, залишаючи самі категорії як кимось і чимось створені, невідомо ким і чим, – в стороні та відображаючи то їх функціонування всередині, то їх внутрішньоструктурну побудову” [13, с. 872]. Очевидно, що, поступово відсіюючи різноманітні філософські методи, О. Ф. Лосєв робить такі висновки: а) лише діалектичне вирішення відношення сутності і явища, речі та імені є єдино адекватним і прийнятним осмисленням дійсності; б) речі або сутності існують, і їх явища (вияви) також існують. Це означає, що сутності, трансформуючись в явища, залишаються самі собою, не зачепленими з боку яких-небудь явищ, а явища, відображаючи і виражаючи сутність, залишаються самі собою, не зачепленими з боку самих сутностей і речей [13, с. 872–873].

Вивчення єдності субстанції та акциденцій у російській філософії характеризується формуванням субстанційного дослідницького підходу, що розробляли В. С. Готт, А. Д. Урсул, М. М. Чурінов та інші. Цей підхід передбачає встановлення того специфічного способу існування, котрий притаманний системі і пояснює її властивості та закони організації.

Нині відомі різноманітні версії тлумачення такого підходу. Так, на думку К. Х. Момджяна, субстанційний дослідницький підхід передбачає “встановлення того специфічного способу існування у зовнішньому середовищі, адаптації до його умов, котрий притаманний системі і пояснює її властивості, закони структурної, функціональної та динамічної організації” [14, с. 163]. Субстанційний дослідницький підхід, на думку цього ученого, передбачає врахування внутрішніх і зовнішніх обставин і встановлює єдине джерело внутрішньої організації системи, чітку наукову класифікацію всіх формотворень, що існують усередині субстанційної якості.

В. С. Гот, А. Д. Урсул, М. М. Чуринов вважають, що сутність речі зумовлена сама собою, а не будь-якими зовнішніми для неї причинами. Зазначимо також, що ідея способу існування в субстанційному дослідницькому підході передбачає єдність сутності та існування, де сутність безпосередня, а існування – опосередковане. Про безпосередність буття та опосередкованість існування писав В. Ленін, аналізуючи діалектику Ф. Гегеля: “Чисте буття” – “нічого не припускати”, “не вмещувати в собі ніякого змісту” ... “не бути нічим опосередкованим...” [15, с. 93]. Для опосередкованого буття збережемо вислів: існування...” [15, с. 95]. Тобто будь-які способи існування, зокрема способи існування сутності поведінки, характеризуються їх опосередкованістю. Відповідно, поведінка як сутність безпосередня, а різноманітність її вираження або оформлення – існування поведінки, котра опосередковується змістом всезагального зв'язку явищ.

Висновки. Аналіз і вітчизняних, і зарубіжних наукових джерел дає підстави зробити висновок про множинність теоретичних підходів щодо опису досліджуваного соціального об'єкта (у концептуальному полі біхевіоризму, феноменології чи структурно-функціонального аналізу), також тематичну різноманітність його проблемних опрацювань (причини девіантної поведінки, дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації, генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості, соціальна девіація, адаптація та соціальна норма, соціальні санкції та соціальний контроль тощо). Отже, філософема девіантної поведінки виходить за межі однієї науки і є територією вивчення наук, об'єктом яких є людина.

1. Тульчинский Г. Л. Разум, воля, успех: о философии поступка / Григорий Львович Тульчинский. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 8. 2. Батищев Г. С. Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности / Генрих Степанович Батищев // Деятельность: теории, методологии, проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – С. 23–24. 3. Аристотель. Метафизика. О Душе: сочинения / Аристотель; [в 4-х т.]. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 8, 41. 4. Чуринов Н. М. Совершенство и свобода: философские очерки / Николай Мефодьевич Чуринов. – Красноярск: САА, 2001. – С. 25–26. 5. Чуринов Н. М. О государстве и идеологии / Н. М. Чуринов // Теория и история. – 2003. – № 3. – С. 3–15. 6. Фома Аквинский: Сочинения / Фома Аквинский; [сост., пер., сопр. А. В. Апполонов]. – М.: УРСС, 2002. – С. 137, 141. 7. Оккам У. Избранное / Уильям Оккам; [пер. с лат. А. В. Апполонова и М. А. Гарнцева]; под общ. ред. А. В. Апполонова. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 272 с. 8. Див.: Куйбарь В. И. Философские основания понятия “эколого-информационная реальность”: теоретико-методологические очерки / В. И. Куйбарь, Н. В. Шкроб. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 2001. – С. 20, 22. 9. Прист С. Теории сознания / Стивен Прист; [пер. с англ. и предисл. А. Ф. Грязнова]. – М.: Идея-пресс, 2000. – С. 40. 10. Гоббс Т. Избранные произведения / Томас Гоббс; [в 2-х т.]. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 397. 11. Спиноза Б. Избранные произведения / Барух Спиноза; [в 2 т.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – С. 271, 361. 12. Лейбниц Г. В. О самой природе или природной силе и деятельности творений: сочинения / Готфрид Вильгельм Лейбниц; [в 4 т.]. – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – С. 414. 13. Лосев А. Ф. Бытие – имя – космос / Алексей Федорович Лосев; [сост. и ред. А. А. Тахо-Годи]. – М.: Мысль. – С. 857, 872–873. 14. Момдзян К. Х. Введение в социальную философию: учебное пособие / Карен Хачикович Момдзян. – М.: Высшая школа, КД “Университет”, 1997. – С. 163. 15. Ленин В. И. Философские тетради: полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин; [в 55 т.]; [изд. 5-е]. – М.: Политиздат, 1969. – Т. 29. – С. 93–95.